
РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 341.485

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.95>

КОНЦЕПЦІЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ РАФАЛА ЛЕМКІНА: СТАНОВЛЕННЯ, ТРАНСФОРМАЦІЯ, СУЧАСНЕ ЗНАЧЕННЯ¹

Андрушко А.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
виконувач обов'язки завідувача кафедри кримінально-правової політики
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-7735-7898*

Андрушко А.В. Концепція злочину геноциду Рафала Лемкіна: становлення, трансформація, сучасне значення.

У статті розглянуто питання становлення і розвитку концепції злочину геноциду визначного польсько-американського юриста Рафала (Рафаеля) Лемкіна (1900–1959), а також проаналізовано її сучасне значення. З'ясовано основні біографічні відомості про Лемкіна; наголошено на тому, що молоді роки його життя тісно пов'язані з землями нинішньої України: він навчався на юридичному факультеті Львівського університету, працював на посаді підпрокурора (помічника прокурора) окружного суду в Бережанах на Тернопільщині.

Встановлено, що першою спробою на міжнародно-правовому рівні передбачити покарання за діяння, вчинювані не проти окремих індивідів, а проти груп людей за певною ознакою або ж проти індивідів, якщо вони розглядаються як представники цих груп, стала концепція «актів варварства» і «актів вандалізму», запропонована Лемкіним у 1933 р. Підкреслено, що згодом ці положення лягли в основу запропонованої ним концепції злочину геноциду. Констатовано, що термін «геноцид» більшою мірою відображав раніше запропоноване Лемкіним поняття «акти варварства», хоча включав також сутнісні компоненти «актів вандалізму».

Встановлено, що погляди Рафала Лемкіна на сутність та шляхи протидії злочину геноциду в підсумку лягли в основу положень Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р., основним автором якої він був. З'ясовано, що текст вказаної Конвенції не повною мірою відображає сукупність поглядів Лемкіна щодо злочину геноциду. Констатовано, що згодом ця невідповідність призвела до проблем при кваліфікації конкретних діянь саме як геноциду.

Проаналізовано значення концепції злочину геноциду Рафала Лемкіна для сьогодення. З цієї метою, зокрема, досліджено кримінальне законодавство держав Європи з тим, аби з'ясувати як законодавці зарубіжних держав імплементували положення Конвенції 1948 р. Підкреслено, що на серйозну увагу заслуговує виокремлення деякими законодавцями інших, не зазначених у міжнародних актах, груп людей, щодо яких вчиняється геноцид, а також розширення переліку дій, які утворюють об'єктивну сторону цього злочину. Особливу увагу звернуто на італійський досвід прагнення криміналізувати культурний геноцид, що концептуально відображає погляди Рафала Лемкіна. Висловлено припущення, що аналогічним шляхом невдовзі підуть й деякі інші національні законодавці.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; геноцид; Рафал Лемкін; Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього.

Andrushko A.V. Rafał Lemkin's Concept of the Crime of Genocide: Formation, Transformation, Modern Meaning.

The article considers the formation and development of the concept of the crime of genocide of the prominent Polish-American lawyer Rafał (Raphael) Lemkin (1900–1959), as well as analyzes its modern meaning. The arti-

¹ Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського (Республіка Польща).

cle establishes main biographical information about Lemkin; it is emphasized that the young years of his life are closely connected with the lands of present-day Ukraine: he studied at the Department of Law of Lviv University, worked as a junior prosecutor (assistant prosecutor) of the district court in Berezhany in the Ternopil region.

It has been established that the first attempt at the international legal level to provide for punishment for acts committed not against individuals, but against groups of people on a certain basis or against individuals, if they are considered as representatives of these groups, was the concept of "acts of barbarity" and "acts of vandalism", proposed by Lemkin in 1933. It is emphasized that these concepts formed the basis of the concept of "genocide" proposed by him. It is stated that the term "genocide" to a greater extent reflected the concept of "acts of barbarity" previously proposed by Lemkin, although it also included the essential components of "acts of vandalism".

The article establishes that Rafał Lemkin's views on the essence and ways to counteract the crime of genocide eventually formed the basis of the provisions of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1948, of which he was the main author. It has been found that the text of this Convention does not fully reflect the totality of Lemkin's views on the crime of genocide. It is stated that later this discrepancy led to problems in the qualification of specific acts as genocide.

The significance of the concept of the crime of genocide by Rafał Lemkin for the present is analyzed. For this purpose, in particular, the criminal legislation of European states is studied in order to find out how the legislators of foreign states implemented the provisions of the Genocide Convention. It is emphasized that special attention should be paid to the identification by some legislators of other groups of people, not mentioned in international legal acts, against whom genocide is committed, as well as the expansion of the list of actions that form the objective side of this crime. Particular attention is paid to the Italian experience of the desire to criminalize cultural genocide, which conceptually reflects the views of Rafał Lemkin. It is suggested that some other national legislators will soon follow a similar path.

Keywords: criminal offenses against peace, security of humanity and international legal order; genocide; Rafał (Raphael) Lemkin; Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

Постановка проблеми. Повномасштабна російська агресія проти України, що стала найбільшою війною в Європі після Другої світової, зумовила необхідність глибокого дослідження тих питань, які ще донедавна видавались не надто актуальними й такими, що становлять інтерес виключно для вузького кола фахівців. Стосується це, зокрема, проблемних питань відповідальності за геноцид.

Дослідження проблем протидії злочину геноциду неможливе без глибокого вивчення наукової спадщини автора поняття «геноцид» та творця концепції злочину геноциду – визначного польсько-американського юриста єврейського походження Рафала (Рафаеля) Лемкіна.

Стан опрацювання проблематики. Постать Рафала Лемкіна та його вклад у розвиток міжнародного права не можна визнати забутими. Життєвий шлях визначного юриста на сьогодні добре досліджений. Так само непогано дослідженим є питання становлення і розвитку поглядів Лемкіна на сутність та шляхи протидії злочину геноциду. Йдеться, зокрема, про публікації українських та зарубіжних науковців М. Бека, І. Земана, А. Редзика, А. Спихальської, Ф. Сендса, Г. Хруща, Р. Шавловського, Ю. Юшкевіч та ін. Водночас у багатьох відповідних публікаціях трапляються різного роду протиріччя та неточності. Крім того, низка питань є недостатньо дослідженими (до таких можна віднести, зокрема, питання про причини розбіжностей у визначенні геноциду в працях Лемкіна і в Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього). Дослідження потребує також значення концептуальних ідей Рафала Лемкіна для сьогодення, зокрема питання можливості їх врахування для подальшого вдосконалення міжнародно-правового регулювання протидії злочину геноциду та для вдосконалення у відповідній частині національного кримінального законодавства.

Мета дослідження – реконструкція еволюції поглядів Рафала Лемкіна на сутність та шляхи протидії злочину геноциду, а також з'ясування значення концептуальних ідей Лемкіна для сьогодення.

Вклад основного матеріалу. Рафал (Рафаель) Лемкін народився 24 червня 1900 р. у с. Безводне Гродненської губернії (нині – Республіка Білорусь). Молоді роки життя Лемкіна тісно пов'язані з землями нинішньої України: у 1921–1926 рр. він навчався на юридичному факультеті Львівського університету (одним із його викладачів, а також науковим керівником його перших наукових праць був визначний польський вчений в галузі кримінального права, автор проекту Карного кодексу Польщі 1932 р. професор Юліуш Макаревич), з кінця 1931 до середини 1932 р. працював на посаді підпрокурора (помічника прокурора) окружного суду в Бережанах на Тернопільщині.

Після закінчення Університету Яна Казимира у Львові Лемкін студіював в Гейдельберзькому університеті в Німеччині, згодом – у Берліні та Парижі. В липні 1926 р. у Львівському університеті отримав ступінь доктора права. Згодом працював у Кодифікаційній комісії Польщі, підпрокурором в окружному суді в Бережанах, прокурором окружного суду у Варшаві, адвокатом, викладав порівняльне кримінальне право у Вільному польському університеті у Варшаві. На початку Другої світової війни через Ковель, Волковиськ, Вільнюс, Каунас та Ригу Лемкін емігрував спершу до Швеції, де читав лекції у Стокгольмському університеті, а навесні 1941 р. – до США, де викладав у Школі права Університету Дюка (м. Дарем, Північна Кароліна), а згодом в

Ельському університеті (м. Нью-Гейвен, Коннектикут) та Ратгерській школі права (м. Ньюарк, Нью-Джерсі). Перебуваючи в США, Лемкін дізнався про загибель у гетто і концтаборах кількох десятків своїх родичів; вочевидь, цей факт спонукав ученого до того, аби цілком присвятити себе роботі над головною справою його життя. В 1944 р. він видав у Вашингтоні свою найважливішу працю «Правління держав Осі в окупованій Європі» [20; 24], присвячену аналізу нацистської окупаційної політики в Європі, в якій вперше вжив термін «геноцид». Після закінчення Другої світової війни Лемкін був одним із членів делегації США на Нюрнберзькому процесі 1945–1946 рр., а запропонований вченим термін «геноцид» був використаний головним обвинувачем від США на Нюрнберзькому процесі Робертом Джексоном. Лемкін виступив головним ініціатором прийняття Генеральною асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, на різних етапах працював над проектом Конвенції (був залучений до розробки проекту Конвенції як експерт за ініціативою Генерального секретаря ООН). Помер Рафал Лемкін у Нью-Йорку 28 серпня 1959 р., де й похований на єврейському кладовищі Маунт-Геброн. На його надгробку вирізьблено напис «Father of the Genocide Convention» («Батько Конвенції про геноцид») [докладніше про біографію Рафала Лемкіна див.: 4; 5; 6, с. 134–138; 9, с. 111–120; 12, с. 219–289 та ін.; 13, с. 21–26; 14, с. 172–183; 17, р. 8–12; 18; 25; 27; 28; 29].

Під час навчання у Львові Рафал Лемкін звернув увагу на судовий процес над вірменським патріотом Согомоном Тейліряном, який 15 березня 1921 р. застрелив у Берліні колишнього міністра внутрішніх справ та великого візира Османської імперії Мехмеда Талаат-пашу – одного з головних організаторів депортації та фізичного винищення вірмен під час Першої світової війни. Цей резонансний судовий процес спонукав Лемкіна уважно поглянути на проблему масового винищення людей у зв'язку з їх приналежністю до певної групи з тим, аби такі злочини не залишалися безкарними [12, с. 231–234; 25, с. 62; 29, с. 51–67]. У своїй автобіографії вчений пізніше згадував: «З того моменту моя тривога з приводу вбивства невинних стала для мене більшою. Я не знав усіх відповідей, але відчував, що світові необхідно прийняти закон проти такого роду вбивств на расовому чи релігійному ґрунті» [25, с. 62].

На початку 1930-х рр. Рафал Лемкін представляв Польщу на різних міжнародних конференціях [див., зокрема: 27, р. 25–26, 32–33]. Зокрема, у доповіді, яку він підготував для участі в П'ятій міжнародній конференції з уніфікації кримінального права, що в жовтні 1933 р.² відбувалася в Мадриді³, Лемкін запропонував виокремити в міжнародному праві два види злочинів – «акти варварства» і «акти вандалізму» [19]. Тих, хто, незалежно від мотивів (політичних, релігійних тощо), заподіював фізичну шкоду членам етнічної, релігійної чи соціальної групи, маючи на меті передовсім заподіяти шкоду групі, до якої належать ці особи, Лемкін запропонував вважати винними у «варварстві»⁴, а тих, хто цілеспрямовано знищував культурно-духовне надбання (твори мистецтва і культури) такої групи через те, що вони є конкретними творцями унікального генія певної групи, – у «вандалізмі»⁵. Лемкін підкреслював, що воля злочинця спрямована не стільки на заподіяння шкоди особі, скільки на заподіяння шкоди групі, до якої ця особа належить; ці порушення зачіпають не лише права людини, перш за все вони підривають соціальний порядок. Вже у цій своїй праці вчений наголосив на необхідності прийняття міжнародної конвенції, спрямованої на протидію вказаним діям [19]. Хоча концепція «актів варварства» і «актів вандалізму»⁶ не була підтримана⁷, вона стала першою спробою

² Варто зауважити, що проведення цієї конференції і публікація тез доповіді Лемкіна фактично збіглися в часі з приходом Адольфа Гітлера до влади в Німеччині. У своїй автобіографії Рафал Лемкін пізніше писав: «Гітлер уже оголосив про свій руйнівний план. Багато хто вважав, що це хвастощі, але я був переконаний, що він реалізує свою програму, якщо матиме таку можливість. Світ поводився так, неначе був готовий погодитися з його планами» [25, с. 64].

³ Особистої участі у роботі цієї конференції Лемкін не брав, його доповідь була поширена оргкомітетом конференції без нього.

⁴ Наприкінці тез своєї доповіді Лемкін запропонував такий текст заборони «актів варварства»: «Стаття 1. Той, хто через ненависть до расової, релігійної або соціальної групи чи з метою її знищення вчиняє карані дії, спрямовані проти життя, тілесної недоторканності, свободи, гідності або економічного існування особи, що належить до такої групи, підлягає відповідальності за злочин варварства з покаранням у виді... Винний підлягатиме такому ж покаранню, якщо дія спрямована проти особи, що заявила про солідарність із такою групою або ж виступила на захист такої групи» [19].

⁵ Запропонована Лемкіним кримінально-правова заборона «актів вандалізму» була такою: «Стаття 2. Той, хто через ненависть до расової, релігійної чи соціальної групи або з метою її винищення знищує твори культурної чи мистецької спадщини, підлягає відповідальності за злочин вандалізму з покаранням у виді...» [19].

⁶ Підсумовуючи свою тезу про необхідність виокремлення «актів варварства» і «актів вандалізму» як злочинів проти міжнародного права, Рафал Лемкін писав: «В актах варварства, як і в актах вандалізму, виявляється асоціальний і деструктивний дух автора. Цей дух за визначенням протилежний культурі та прогресу людства. Це відкидає еволюцію ідей назад у похмуру епоху Середньовіччя. Такі вчинки шокують совість усього людства, водночас породжуючи надзвичайну тривогу щодо майбутнього. З усіх цих причин акти вандалізму і варварства слід розглядати як злочини проти міжнародного права» [19].

⁷ Згодом, у своїй головній праці «Правління держав Осі в окупованій Європі», Рафал Лемкін слушно зазначав, що якби ця концепція була прийнята конференцією та втілена у формі міжнародної конвенції, належним чином підписаної та ратифікованої державами, представленими на Мадридській конференції 1933 р., це дало б змогу вже з того часу пред'являти обвинувачення особам, винним у вчиненні таких злочинів, щоразу, коли б вони з'являлися на території однієї з країн-підписантів. Понад те, такий проект, якби у той час він був прийнятий державами-учасницями, виявився б корисним і зараз (тобто на етапі завершення війни), надавши ефективний інструмент покарання воєнних злочинців [20, р. 92].

на міжнародно-правовому рівні передбачити покарання за діяння, вчинювані не проти окремих індивідів, а проти груп людей за певною ознакою (Лемкін виділяв етнічну, релігійну та соціальну групи) або ж проти індивідів, якщо вони розглядаються як представники цих груп. Згодом ці положення лягли в основу запропонованої Рафалом Лемкіним концепції злочину геноциду [4, с. 5–6, 7–8, 12–13; 5, с. 35–36; 13, с. 22].

Як зазначалося вище, термін «геноцид»⁸ Лемкін уперше вжив у своїй книзі «Правління держав Осі в окупованій Європі», виданій у 1944 р. (у цій праці питанню протидії злочину геноциду присвячена глава IX «Геноцид»). Моделлю для створення цього слова (від давньогрецького γένος – рід, плем'я та трансформованого латинського cide (caedere) – вбивство) для Лемкіна слугували такі слова як «вбивство тирана» (tyrannicide), «вбивство людини» (homicide) та «дітовбивство» (infanticide) [20, р. 79; див. також: 23, р. 228].

Термін «геноцид» визначався вченим як «знищення нації або етнічної групи». При цьому Лемкін підкреслював, що «геноцид не обов'язково означає негайне знищення нації, за винятком випадків, коли він здійснюється шляхом масових убивств усіх членів нації. Він, скоріше, покликаний позначити скоординований план різних дій, спрямованих на знищення істотних основ життя національних груп, з метою знищення самих груп. Цілями такого плану будуть дезінтеграція політичних та соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності і навіть життя людей, що належать до таких груп. Геноцид спрямований проти національної групи як цілого, а відповідні дії спрямовані проти окремих осіб не в їх індивідуальній якості, а як членів національної групи» [20, р. 79].

Таким чином, вжитий Рафалом Лемкіним у праці «Правління держав Осі в окупованій Європі» термін «геноцид» більшою мірою відображав раніше запропоноване ним поняття «акти варварства», хоча включав також сутнісні компоненти «актів вандалізму». Ключове для геноциду – наявність мети знищення групи людей за певною ознакою.

Звертає на себе увагу той факт, що в цьому важливому для нас фрагменті Лемкін згадує лише про знищення конкретно «національних груп». Водночас у процитованому уривку вчений згадує про «політичні та соціальні інститути, культуру, мову, національні почуття, релігію та економічне існування національних груп», що, вочевидь, свідчить на користь широкого контексту вжитого ним терміна «національний». Професор Роман Сербин слушно зауважив: звертаючись до своєї мадридської праці 1933 р., Рафал Лемкін зробив цікаву помилку – підкреслив, що на той час він визначав «злочин варварства» як руйнівні дії, спрямовані проти «національних, релігійних або расових груп», хоча фактично ж у праці 1933 р. згадуються етнічна, соціальна та релігійна групи [20, р. 91]⁹. Цей факт сам по собі свідчить на користь того, що Лемкін вважав усі ці групи потенційними жертвами геноциду [13, с. 24].

Лемкін вважав, що геноцид має дві фази: перша – знищення національного зразка пригнобленої групи, друга – нав'язування національного зразка гнобителя [20, р. 79].

Запропонована вченим система технік (методів, способів вчинення) геноциду охоплювала вісім видів: *політичні* (наприклад, наказ громадянам Люксембургу, які мали німецькі імена та прізвища, змінити їх на німецькі; створення в окупованих країнах нацистських партійних організацій і розпуск інших політичних партій; колонізація окупованих територій німецькими поселенцями), *соціальні* (відокремлення від суспільства представників духовенства та інтелігенції шляхом вивезення їх на примусові роботи до Німеччини), *культурні* (встановлення окупантом тотального контролю над будь-якою культурною діяльністю, заборона викладання національними мовами тощо), *економічні* (гальмування розвитку та регрес певної групи шляхом позбавлення її засобів для існування), *біологічні* (вжиття заходів, спрямованих на зниження народжуваності у певній групі, та заходів, спрямованих на зниження здатності дітей до виживання), *фізичні* (расова дискримінація в харчуванні, що призводить до недоїдання; позбавлення елементарних потреб для існування, зокрема реквізиція теплого одягу та ковдр узимку, вилучення ліків; масові вбивства), *релігійні* (систематичне розграбування і знищення церковного майна та переслідування духовенства) і *моральні* (заохочення до вживання алкоголю, пропаганда порнографії, підтримка азартних ігор), застосування яких спрямоване на фізичну ліквідацію групи та (або) знищення її ідентичності [20, р. 82–90]. Відтак Лемкін на конкретних прикладах показав, як виокремлені ним техніки геноциду застосовувались нацистами в окупованих ними країнах Європи. Зокрема, описуючи техніки геноциду в сфері культури, вчений наголошував, що нацисти не тільки унеможливлювали національну творчу діяльність, а й позбавляли людей можливості надихатися наявними культурними та художніми цінностями. Наприклад, в окупованій Польщі були знищені національні пам'ятки, з країни вивозили цілі бібліотеки, архіви, музеї та художні галереї. Після того, як у 1939 р. нацисти спалили велику бібліотеку Єврейської теологіч-

⁸ «Нові концепції потребують нових термінів» – підкреслював Лемкін [20, р. 79].

⁹ Зауважу, що подібний факт мав місце також у тексті доповіді Лемкіна на мадридській конференції 1933 р. Обґрунтовуючи у ній необхідність виокремлення в міжнародному праві нових злочинів – «актів варварства» і «актів вандалізму», Лемкін писав про членів «етнічної, релігійної чи соціальної групи». Проте у текстах запропонованих ним заборон, що наводяться наприкінці цієї публікації, йдеться вже про членів «расової, релігійної чи соціальної групи» [19].

ної семінарії в польському Любліні, вони повідомили таке: «Для нас було предметом особливої гордості знищити Талмудичну Академію, яка вважалася найбільшою в Польщі... Ми викинули з будівлі величезну талмудичну бібліотеку й відвезли її на ринок. Там ми підпалили книжки. Пожежа тривала двадцять годин. Євреї Любліна зібралися довкола і гірко плакали. Їхній лемент майже змусив нас замовкнути. Потім ми викликали військовий оркестр, і радісні вигуки солдатів заглушили єврейські крики» [20, р. 84–85].

Лемкін підсумував, що описані ним методи вчинюваного нацистами геноциду «являють собою складну, майже наукову систему, розвинуту до такого рівня, якого раніше не досягала жодна нація. ... За своїм недобросовісним характером ця практика перевершила будь-які процедури чи методи, які кілька десятиліть тому придумали розробники Гаазьких положень. Ніхто тоді не міг уявити, що окупант вдасться до знищення націй варварськими методами, які нагадують найтемніші сторінки історії» [20, р. 90]. З огляду на це вчений підкреслював необхідність перегляду міжнародного права. У цьому зв'язку Рафал Лемкін писав: «Гаазькі положення стосуються суверенітету держави, але нічого не кажуть про збереження цілісності нації. Проте еволюція міжнародного права, особливо з часу прийняття Гаазьких положень, викликала значний інтерес до національних груп на відміну від держав та окремих осіб. ... Ця тенденція є цілком природною, якщо ми розуміємо, що нації є невід'ємними елементами світової спільноти. Світ представляє собою стільки культури та інтелектуальної сили, скільки створено національними групами як його складовими. ... Таким чином, знищення нації призводить до втрати її майбутнього внеску у світ. Більше того, таке знищення ображає наші почуття моралі та справедливості приблизно так само, як і злочинне вбивство людини: злочином і в одному, і в іншому випадку є вбивство, хоча й у набагато більших масштабах» [20, р. 90–91].

Констатувавши той факт, що низка дій, «які підпадають під сферу геноциду», прямо не заборонені тогочасним міжнародним правом, Рафал Лемкін підкреслював необхідність укладення міжнародного договору щодо заборони геноциду та висловив ідеї стосовно принципів, на яких мав ґрунтуватися цей документ. На переконання вченого, у міжнародному акті визначення геноциду має складатися з двох важливих елементів: до першого необхідно включити будь-які дії, що посягають на життя, свободу, здоров'я, тілесну недоторканність, економічне існування та честь особи, якщо такі дії вчинені через належність цієї особи до національної, релігійної чи расової групи; до другого – будь-яку політику, спрямовану на знищення групи або ж вивиснення однієї з таких груп на шкоду іншій. Крім того, Лемкін підкреслював, що протидія геноциду має базуватися не лише на міжнародному та конституційному праві, а й на національному кримінальному праві різних держав, наголошував, що «кожен кримінальний кодекс має містити положення про покарання за практики геноциду. Щоб запобігти апелюванню до наказів начальства, відповідальність осіб, котрі наказують здійснювати геноцид, а також осіб, які виконують такі накази, має бути прямо передбачена кримінальними кодексами відповідних держав» [20, р. 92–93; див. також: 21; 23, р. 230].

Зважаючи на особливо тяжкі наслідки геноциду в міжнародних відносинах, Лемкін писав про необхідність впровадження принципу універсальної юрисдикції щодо цього злочину. Вчений наголошував, що на винних у вчиненні геноциду має поширюватися принцип універсальної юрисдикції так само, як і на інших злочинців, що вчинили так звані *delicta juris gentium* (приміром, біле рабство, торгівлю дітьми, піратство, торгівлю наркотиками, підробку грошей) [20, р. 93–94].

Польський дослідник Гжеґож Хрущ зазначає, що праця Рафала Лемкіна «Правління держав Осі в окупованій Європі» в тогочасному науковому середовищі була сприйнята без особливого ентузіазму. На переконання значної частини юридичної спільноти, пропозиція Лемкіна виокремити новий злочин¹⁰ не мала належного підґрунтя в міжнародному праві [14, с. 179; див. також: 12, с. 281; 16, с. 358; 17, р. 8]. Однак учений був повен рішучості втілювати висловлені ним ідеї в життя. Дізнавшись про призначення судді Верховного суду США Роберта Джексона головним обвинувачем від США на Нюрнберзькому процесі, Рафал Лемкін надіслав йому свої праці. У відповідь Джексон запропонував Лемкіну посаду радника Комітету з питань воєнних злочинів Військового департаменту США. Завдяки цьому вчений став членом делегації США на Нюрнберзькому процесі. Під впливом Лемкіна Джексон використав термін «геноцид» в обвинувальному акті. Проте через розбіжності в поглядах серед союзників було вирішено, що високопоставлені нацистські злочинці відповідатимуть за злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності, тому термін «геноцид» у вироках Нюрнберзького трибуналу не вживався. Розчарувавшись у Нюрнберзі, Лемкін зосередив свої зусилля на міжнародно-правовому закріпленні злочину геноциду. Зокрема, у травні 1946 р. він надіслав листа першому генеральному секретарю ООН Трюгве Лі, в якому представив йому концепцію злочину геноциду, а в серпні того ж року виступив із доповіддю про геноцид на міжнародній конференції Асоціації міжнародного права (ILA) в Кембриджі. Врешті-решт, завдяки наполегливості та численним контактам і знайомствам, зусилля Лемкіна досягли бажаного ефекту. 11 грудня 1946 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 96 (I) «Злочин геноциду» [30], а через

¹⁰ Варто зауважити, що в 1945–1947 рр. Рафал Лемкін опублікував кілька наукових статей, в яких узагальнив основні положення своєї концепції, раніше викладені в главі IX книги «Правління держав Осі в окупованій Європі» [21–23].

два роки, 9 грудня 1948 р., на її основі прийнято Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [див. детальніше: 12, с. 282–289, 425–428, 465–474, 495–501, 511–512, 518, 523–524; 14, с. 179–183, 187–191; 25, с. 193–199 та ін.; 27, р. 41–44; 28, с. 169–171].

Водночас необхідно підкреслити, що визначення злочину геноциду, сформульоване у ст. II Конвенції, певною мірою відрізняється від розуміння цього злочину, запропонованого Лемкіним. Зокрема, у Конвенції закріплено вужчий перелік способів (методів) вчинення геноциду, який включає лише способи, що спрямовані на фізичне знищення членів групи (вбивство членів такої групи; заповідання серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи; умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення; впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі; примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи); а перелік захищених Конвенцією груп включає лише національну, етнічну, расову або релігійну групу¹¹ [8]. Таким чином, доводиться констатувати, що важливі з точки зору Рафала Лемкіна складові його концепції злочину геноциду не повною мірою реалізовані в нормах Конвенції, яка «стала компромісом різних національних інтересів та ідеологічних підходів» [13, с. 24; див. також: 7, с. 11–12].

Важливо зазначити, що у своїх працях Рафал Лемкін неодноразово розглядав конкретні факти винищення груп людей за певною ознакою, що мали місце в історії, крізь призму розробленої ним концепції злочину геноциду. Одним із таких фактів, що його докладно аналізував Лемкін, був Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Під час вшанування у 1953 р. двадцяті річниці Великого Голоду в Україні Лемкін виголосив для тринадцяти аудиторії, що зібралася в Мангеттен-центрі у Нью-Йорку, доповідь-звернення «Радянський геноцид в Україні» [10, с. 37–42]. У цій доповіді, яка пізніше була опублікована¹², вчений переконливо довів, що злочини сталінського режиму проти української нації були геноцидом українців. При цьому він мав на увазі не лише організований радянською владою Голодомор. Лемкін писав: «Україна вельми легко піддається національному нищенню коли це здійснюється нападом на добірні частини її населення, тому тут комуністична тактика відрізнялася від німецьких нападів на євреїв. Українська нація надто багатолюдна, щоб легко її цілковито знищити. Однак її релігійний, інтелектуальний і політичний провід – добірні і вирішальні частини її нації – є доволі нечисельними, тож їх легко ліквідувати. Саме тому радянська сокира з повним розмахом вдарила по цих групах, вдаючись до відомих знарядь масового вбивства, депортації, примусової праці, заслання і голоду. Цей наступ набрав систематичності: увесь процес повторювано знову і знову, щоби протистояти новим спалахам національного духу» [10, с. 38].

В геноциді української нації Лемкін вбачав чотири складові:

1) нищення інтелігенції – «мозку нації» – «щоб паралізувати решту організму». У 20-30-х рр. ХХ ст. учителі, письменники, митці, мислителі і політичні діячі були вбиті, ув'язнені або депортовані. Така сама доля спіткала чимало визначних поетів, письменників і митців – найвидатніших культурних проводирів нації. Після радянської анексії західноукраїнських земель подібне відбувалося й на цих територіях;

2) наступ на церкву, священників і церковну ієрархію – «душу» України, який відбувався паралельно із «ударом по інтелігенції». Протягом 1926–1937 років було ліквідовано Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), за декілька років все її священство (в т.ч. митрополит Василь Липківський) та активні миряни були заарештовані, заслані до Сибіру або розстріляні НКВС. Після встановлення радянської влади в Західній Україні подібної долі зазнала Українська греко-католицька церква. Лемкін підкреслював: «Той факт, що перед ліквідацією їй запропонували приєднатися до Російського Патріархату в Москві – політичного знаряддя Кремля, – вказує на те, що єдиною метою тієї акції була русифікація» [10, с. 38];

3) виморювання голодом українського селянства – «хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України». Як відомо, внаслідок організованого радянською владою голоду, який Лемкін назвав «найбрутальнішим виявом радянських звірств», померли мільйони українських селян;

4) заселення України чужинцями і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі. Таким чином радянська влада планувала знищити етнічну єдність українців та перемішати нації [10, с. 38–41].

Необхідно зауважити, що до Рафала Лемкіна західні науковці та політики звертали увагу передовсім на виморювання українських селян голодом, тоді як питання знищення інших прошарків україн-

¹¹ Початковий проєкт Конвенції до захищених від геноциду груп відносив також політичну групу. Таке доповнення аргументувалося тим, що геноцид проти національних, етнічних, расових або релігійних груп здебільшого ставав результатом попереднього політичного конфлікту. Однак через спротив Радянського Союзу політична група була вилучена з остаточного тексту Конвенції [7, с. 11].

¹² Варто зауважити, що в листопаді 2015 р. стаття Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» була внесена до російського індексу «екстремістських видань» [11].

ського суспільства торкалися лише опосередковано. Натомість Лемкін у своїй доповіді вперше комплексно проаналізував нищення комуністичним режимом української нації в цілому, зокрема вперше розглянув нищення української інтелігенції та наступ на церкву не як окремі явища, а як невід'ємні складові частини геноцидного акту [13, с. 27]. Таким чином, важливою заслугою Лемкіна є те, що він розглядав український геноцид як «чотиривістряну атаку на українську націю», в якій виморювання голодом українських селян було головною, але не єдиною зброєю, використаною для знищення української нації [13, с. 29].

Рафал Лемкін – автор концепції злочину геноциду, спрямованої на запобігання та протидію таким діям у майбутньому. В одній із своїх публікацій Лемкін підкреслював, що «наша наука і наша цивілізація не викоринили варварства з людської істоти. Вони просто озброїли її ефективнішими інструментами. Ми повинні використати ресурси всіх наших соціальних і правових інститутів, щоб захистити нашу цивілізацію від наступу цього безглузлого варварства в майбутніх поколіннях» [21]. Прийняття Генеральною асамблеєю ООН Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, основним автором та промотором якої був Лемкін, стало епохальною подією, адже у ній йшлося про встановлення міжнародних гарантій самого існування людських груп. Завдяки цьому крокові згодом стало можливим притягти до відповідальності винуватців у вчиненні геноциду в Руанді, Камбоджі та колишній Югославії.

Як зазначалося вище, Лемкін підкреслював, що протидія геноциду має ґрунтуватися не лише на міжнародному, а й на національному кримінальному праві. Здійснений аналіз засвідчує, що відповідальність за злочин геноциду на сьогодні передбачена у законодавстві абсолютної більшості держав Європи [3]. Звернення до зарубіжного кримінального законодавства становить чималий інтерес, адже дозволяє з'ясувати як законодавці різних держав імплементували положення Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Як відомо, національні законодавці не зобов'язані механічно відтворювати положення міжнародних договорів, у зв'язку з чим інтерес становлять розбіжності у формулюванні злочину геноциду, що містяться у кримінальному законодавстві зарубіжних держав та у Конвенції 1948 р. й у Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

У зв'язку з викладеним зазначу, що законодавці деяких держав (зокрема, Австрії, Албанії, Андорри, Естонії, Іспанії, Литви, Ліхтенштейну, Молдови, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Словаччини, Фінляндії, Франції, Чехії, Швейцарії, Швеції) більшою чи меншою мірою трансформували міжнародно-правові норми, що містяться у Конвенції 1948 р. та в Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Йдеться, зокрема, про наведення розширеного, порівняно з Конвенцією, кола груп, щодо яких вчиняється геноцид. Так, приміром, згідно з ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу Естонії геноцидом визнається вчинення одного з перелічених у цій статті діянь щодо «члена національної, етнічної, расової чи релігійної групи або групи, що чинить спротив окупаційному режиму, або іншої соціальної групи». У § 1 ст. 118 КК Польщі йдеться не лише про національну, етнічну, расову та релігійну групу, а й про політичну групу та групу з певним світоглядом. Окрім національної, етнічної, расової та релігійної групи, у ч. 1 ст. 607 КК Іспанії виокремлено також групу за ознакою інвалідності її членів, у ч. 1 § 321 КК Ліхтенштейну – групу за ознакою приналежності до церкви (виокремлена поряд із релігійною групою) та групу за ознакою приналежності до держави, у ст. 99 КК Литви і ст. 264 КК Швейцарії – соціальну та політичну групи. В законодавстві деяких держав Європи (зокрема, Андорри, Фінляндії, Чехії, Франції) перелік груп, щодо яких вчиняється геноцид, залишений відкритим [3].

У зарубіжному законодавстві мають місце також випадки застосування розширеного підходу й до визначення способів вчинення геноциду, тобто переліку дій, які утворюють об'єктивну сторону цього злочину. Поряд із перерахованими у відповідних міжнародних актах, до об'єктивної сторони геноциду законодавці Андорри, Естонії, Іспанії, Литви, Північної Македонії, Португалії та деяких інших держав включили й інші дії, вчинені щодо членів певної групи людей. Приміром, естонський (ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу) та литовський (ст. 99 КК) законодавці до таких дій віднесли катування, андоррський (п. «f» ч. 1 ст. 456 КК) та португальський (п. «с» ч. 1 ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду) – жорстоке, нелюдське, або таке, що принижує гідність, поводження, іспанський (п. 4 ч. 1 ст. 607 КК) – вжиття заходів, спрямованих на зміну способу життя, андоррський (п. «с» ч. 1 ст. 456 КК), іспанський (п. 4 ч. 1 ст. 607 КК), литовський (ст. 99 КК) та македонський (ст. 403 КК) – примусову депортацію (примусове переселення), андоррський (п. «b» ч. 1 ст. 456 КК) – викрадення членів певної групи з подальшим їх зникненням, андоррський (п. «f» ч. 1 ст. 456 КК) – обернення в рабство, андоррський (п. «g» ч. 1 ст. 456 КК) та іспанський (п. 2 ч. 1 ст. 607 КК) – сексуальне насильство [3].

У розглядуваному контексті необхідно зазначити, що в ст. 18 проекту Кодексу Італії про міжнародні злочини [15], розробленого урядовою комісією на чолі з професором кримінального права Флорентійського університету Франческом Палаццо та професором міжнародного права Міланського університету Фаустом Покарром і схваленого Радою міністрів цієї держави 16 березня 2023 р., запропоновано

встановити відповідальність за культурний геноцид. За задумом розробників цього законопроекту, об'єктивну сторону культурного геноциду утворює позбавлення членів певної групи особистої свободи, їх депортація, здійснення за ними стеження чи масового нагляду, здійснення заходів з їх примусової ідеологічної обробки чи здійснення інших подібних заходів або ж створення умов життя, здатних усунути культурні, мовні чи релігійні особливості групи (п. «а» ст. 18), а також піддання членів певної групи зобов'язанням або заборонам, що стосуються релігійних, духовних чи культурних практик, освітньої підготовки або використання мови, здатних усунути культурні, мовні чи релігійні особливості групи (п. «б» ст. 18).

Вище зазначалося, що ідея, яка лягла в основу цієї норми про культурний геноцид, не нова. Вперше вона була висловлена Рафалом Лемкіним, який ще у 1933 р. запропонував виокремити в міжнародному праві два види злочинів – «акти варварства» і «акти вандалізму», розуміючи під останніми знищення культурно-духовного надбання певної етнічної, релігійної чи соціальної групи через ненависть до неї. Згодом ці положення лягли в основу запропонованої Рафалом Лемкіним концепції злочину геноциду, у якій «акти вандалізму» розглядалися вченим як «культурний компонент» цього злочину.

В ході роботи над Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. «культурний компонент» геноциду був, однак, категорично відкинутий через його «надмірну невідзначеність та непов'язаність з фізичним і біологічним знищенням групи, яке спонукало до прийняття Конвенції» [26, р. 202–203]. Вочевидь, тогочасне неприйняття західними державами концепції «культурного геноциду» далеко не в останню чергу було пов'язане з тим, що більшість із них так чи інакше були винними у відповідній політиці щодо національних меншин і корінних народів.

На мій погляд, італійський досвід прагнення криміналізувати культурний геноцид заслуговує на серйозну увагу. Можна припустити, що аналогічним шляхом невдовзі підуть й деякі інші національні законодавці. Не виключено також, що в майбутньому відповідні зміни будуть внесені до міжнародних актів. Так само заслуговує на увагу виокремлення деякими законодавцями інших, не зазначених у міжнародних актах, груп людей, щодо яких вчиняється геноцид, а також розширення переліку дій, які утворюють об'єктивну сторону цього злочину [2; 3].

Висновки. Таким чином, погляди Рафала Лемкіна на сутність та шляхи протидії злочину геноциду пройшли певну еволюцію і в підсумку лягли в основу положень Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. Водночас текст вказаної Конвенції не повною мірою відображає сукупність поглядів Лемкіна щодо злочину геноциду, оскільки цей міжнародний договір став результатом різного роду політичних компромісів між державами. Згодом ця невідповідність призвела до проблем при кваліфікації конкретних діянь саме як геноциду. Зокрема, можна стверджувати: якби у Конвенції 1948 р. була повною мірою реалізована ширша концепція злочину геноциду, запропонована Рафалом Лемкіним, кваліфікація дій, вчинених збройними силами РФ та її політичним і військовим керівництвом, як геноциду українського народу, не викликала б сумнівів.

Вочевидь, у майбутньому концепція злочину геноциду зазнаватиме трансформації. Не виключено, що змін зазнають й міжнародно-правові акти, спрямовані на протидію цьому злочину (Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього і Римський статут Міжнародного кримінального суду), що зробить їх більш ефективними. Концепція злочину геноциду Рафала Лемкіна дає для цього відповідні можливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрушко А.В. Еволюція поглядів Рафала Лемкіна на сутність та шляхи протидії злочину геноциду. *Актуальні проблеми кримінального права: матеріали XV Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П.П. Михайленка* (Київ, 28 листоп. 2024 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 29–33.
2. Андрушко А.В. Значення концепції злочину геноциду Рафала Лемкіна для сьогодення. *Наукові читання пам'яті професора М.П. Чубинського: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції, м. Івано-Франківськ, 13-14 грудня 2024 р.* (у друці).
3. Андрушко А.В. Особливості відповідальності за геноцид за законодавством держав Європи. *Європеїзація кримінального права України: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції, м. Київ, 19 грудня 2024 р.* (у друці).
4. Бем М.В. Міжнародно-правові погляди Рафала Лемкіна: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2014. 18 с.
5. Земан І. Студентський період життя та перші наукові кроки Рафаеля Лемкіна. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини.* 2015. Вип. 37. Частина 2. С. 31–38.
6. Земан І.В. Наука міжнародного права у Львівському університеті: монографія / за наук. ред. канд. юрид. наук, проф. В.М. Репецького. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 320 с.

7. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.
8. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
9. Мельник І. Пов'язані з Бережанами. Нариси до портретів на фоні епохи. Тернопіль: Джура, 2020. 192 с.
10. Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. Київ: Майстерня книги, 2009. 208 с.
11. Російський суд визнав екстремістом творця терміна «геноцид». *Історична правда*. 26 листопада 2015 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2015/11/26/148760>.
12. Сендс Ф. Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова / переклад з англ. Павла Мигаля. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. 652 с.
13. Сербин Р. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду / Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. Київ: Майстерня книги, 2009. С. 21–30.
14. Chrószcz G. Rafał Lemkin (1900–1959) – koryfeusz ludzkich sumień. *EUNOMIA*. 2023. № 2 (105). S. 171–205.
15. Codice dei Crimini internazionali / Ministero della giustizia. URL: https://www.giustizia.it/cmsresources/cms/documents/commissione_PALAZZO_POCAR_articolato_31mag22.pdf.
16. Grzebyk P., Krzan B., Wierczyńska K. Polski dorobek w zakresie międzynarodowego prawa karnego w latach 1918–2018. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, 2023. 532 s.
17. Jones Adam. Genocide. A Comprehensive Introduction. London and New York: Routledge, 2006. xxvi+430 p.
18. Juszkievicz J. Adwokat Rafał Lemkin – twórca koncepcji prawnej zbrodni ludobójstwa / Repozytorium Uniwersytetu w Białymstoku. URL: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/7227/1/J_Juszkievicz_Adwokat_Rafal_Lemkin.pdf.
19. Lemkin R. Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences Against the Law of Nations / Prevent Genocide International. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm>.
20. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944. xxxviii+674 p. / ICC Legal Tools Database. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/b989dd/pdf>.
21. Lemkin R. Genocide – A Modern Crime. *Free World*. 1945. Vol. 4 (April). P. 39–43 / Prevent Genocide International. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/freeworld1945.htm>.
22. Lemkin R. Genocide as a Crime under International Law. *American Journal of International Law*. 1947. Volume 41 (1). P. 145–151 / Prevent Genocide International. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/ASIL1947.htm>.
23. Lemkin R. Genocide. *American Scholar*. 1946. Volume 15, no. 2. P. 227–230 / Prevent Genocide International. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/americanscholar1946.htm>.
24. Lemkin R. Rządy państw Osi w okupowanej Europie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2013. 302 s.
25. Nieoficjalny. Autobiografia Rafała Lemkina / pod red. Donny-Lee Frieze; tłumaczenie Hanna Jankowska. Warszawa: Instytut Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego, 2018. 390 s.
26. Prosecutor v. Krstic, Case No. IT-98-33-T (Int'l Crim. Trib. Yugo. Trial Chamber 2001), at para. 576 / Refworld. Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/40159>.
27. Redzik A. Rafał Lemkin (1900–1959) – co-creator of international criminal law. Short biography. Warsaw: Oficyna Allerhanda, 2017. 68 p.
28. Spsychalska A. Rafał Lemkin – twórca pojęcia “ludobójstwo”. *Acta Erasmiana II*. Prace z myśli polityczno-prawnej oraz prawa publicznego. Wrocław, 2012. S. 157–171 / Repozytorium Uniwersytetu Wrocławskiego. URL: <https://repozytorium.uni.wroc.pl/dlibra/publication/38816/edition/40283/rafal-lemkin-tworca-pojecia-ludobojstwo-spsychalska-aleksandra>.
29. Szawłowski R. Rafał Lemkin. Biografia intelektualna. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sedno, 2020. 648 s.
30. United Nations General Assembly Resolution 96 (I) of 11 December 1946 «The Crime of Genocide» / United Nations. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/033/47/pdf/nr003347.pdf>.